

Рожкова Л.І.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету

УДК 340.134-058.57-058.566

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Постановка проблеми. Реабілітація – процес відновлення справедливості та історичної правди щодо осіб, необґрунтовано репресованих за доби радянського тоталітаризму. Розрізняють реабілітацію правову (зняття звинувачення кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і суспільно-політичну або публічну (зняття заборони на згадування імені репресованого у засобах масової інформації, науковій літературі, громадському житті). Слід зазначити, що суспільно політична реабілітація не усуває негативних оцінок діяльності тієї чи іншої особи. Завершальним етапом цього процесу можна вважати лише правову реабілітацію, що доповнюється відшкодуванням завданих матеріальних збитків або поверненням майна.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Процеси реабілітації жертв тоталітарного режиму привертають увагу істориків та правознавців О. Бажана, В. Пристайка, Ю. Дьоміна, М. Шумила, Л. Місінкевича, Н. Лапчинської. Існує досвід висвітлення особливостей реабілітації у регіональному розрізі (О. Лугова, Л. Місінкевич). Деякі дослідники аналізують проблемні питання поновлення спадкових справ реабілітованих (Ю. Половинкіна). Більшість науковців наголошує на необхідності вдосконалення як теорії, так і практики реабілітаційного процесу.

Мета статті. Аналіз національного законодавства у сфері реабілітації жертв політичних репресій, включаючи останні зміни; виявлення проблемних питань як теоретичного, так і практичного характеру, що виникають у процесі реабілітації; формулювання пропозицій, що стосуються вдосконалення зазначеної процедури.

Виклад основного матеріалу. Ухвалений 17 квітня 1991 р. Верховною Радою України Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [1] надав процесу реабілітації правового характеру. У преамбулі Закону зазначалося, що ним «ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюється компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим». Закон стосувався всіх громадян, що були засуджені за політичними, соціальними, класовими, національними та релігійними мотивами. Суттєво спрощувався порядок реабілітації, передбачалася виплата грошової компенсації за час перебування у місцях позбавлення волі, надані надбавки до пенсій, пільги щодо оплати за житло і комунальні послуги, забезпечен-

ня ліками тощо. При обласних радах були створені комісії з питань поновлення прав реабілітованих. Відповідно до вимог Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. та постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» органами прокуратури та судами впродовж 1991–2001 рр. було реабілітовано 248 тис. 810 громадян, безпідставно засуджених за антирадянську агітацію, порушення закону про відокремлення церкви від держави, а також членів ОУН – УПА у кримінальних справах, у яких немає доказів про їхню причетність до вбивств та інших насильницьких дій» [2, с. 144]. У наступні роки Верховна Рада прийняла низку уточнень, змін та доповнень до Закону [3, с. 761–764]. Найбільш активно зазначені комісії працювали протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х рр., у наступний період їх робота значно уповільнилася. Зокрема на Сумщині останні випадки реабілітації відбулися 2013 р. [4, с. 467].

Як показала практика застосування Закону від 17 квітня 1991 р., цей нормативно правовий документ не враховував окремі категорії громадян, які постраждали від політичних репресій, що унеможливило реалізацію репресованими та їх родичами законних прав. Дотепер значна частина жертв тоталітарного комуністичного режиму вважалася злочинцями, потребувала відновлення історичної справедливості особи, які боролися за незалежність України, а також репресовані позасудовими органами (так званими «двійками» та «трійками», «особливими нарадами»), депортовані, засуджені за політичними, соціальними, національними, класовими, релігійними мотивами.

У системних змінах, започаткованих Револуцією Гідності, важливе місце належить процесам декомунізації. Ухвалені у квітні 2015 р. Закони України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» [5] започаткували реформу декомунізації, наслідком якої має стати переосмислення та остаточний відхід від наслідків тоталітарного режиму.

Проголошений керівництвом держави та законодавчо закріплений курс на євроінтеграцію як основний вектор зовнішньої політики, зумовлює

зобов'язання України захищати цінність та непо-рушність прав людини та унеможливити поширення антигуманних політичних ідеологій та практик. У більшості країн Центрально-Східної Європи тоталітарні режими були офіційно засуджені ще на початку 1990-х рр., а їх жертви реабілітовані. У резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем» 1996 р. було задекларовано необхідність реабілітації осіб, що були незаконно знищені або засуджені комуністичною тоталітарною системою.

13 березня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» (№ 2325-VIII) [6, с. 10–12], яким фактично повністю оновлено базовий Закон 1991 р. Цим Законом відновлюються права осіб, які були засуджені у позасудовому порядку, а також засуджені за діяння, що не вважаються злочинами в цивілізованому суспільстві. Закон знімає тавро «ворогів народу» з осіб, які боролись за незалежність України, отже, відновлює історичну справедливість і може вважатися продовженням демокунізації та моральним обов'язком держави перед репресованими. У Законі впорядковано та уточнено термінологічний апарат, дається визначення термінів, які позначають форми політичних репресій, розкривається зміст класових, національних, політичних, релігійних, соціальних та ідеологічних мотивів репресій. Значно розширено коло осіб, які можуть претендувати на реабілітацію. Зокрема йдеться про такі категорії: учасники державотворчого процесу та визвольного руху 1917–1921 рр.; учасники селянських повстань 1920-х рр.; учасники селянських повстань напередодні Голодомору 1932–1933 рр.; члени Організації Українських Націоналістів; вояки Української Повстанської Армії. На реабілітацію можуть претендувати особи, які були обвинувачені рішеннями позасудових органів («двійки», «трійки», «особливі наради»). У більшості випадків вони були постраждалими під час «Великого терору» 1937–1938 рр.

Одним із суперечливих питань є можливість реабілітації колишніх співробітників репресивно-каральних органів, які зазнали репресій у роки «Великого терору». Наприклад, начальник Сумського міськвідділу НКВС О. Кудринський (1900–1986 рр.), у 1938 р. був відсторонений від роботи, згодом – поміщений до психіатричного закладу на примусове лікування, позбавлений звань та нагород. У подальшому він звертався до органів влади з вимогою визнати його незаконно позбавленим прав та призначити пенсію, тобто реабілітувати [4, с. 473]. За Законом 1991 р. особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані із застосуванням репресій, навіть якщо вони згодом зазнали репресій, не підлягали реабілітації. У новій редакції Закону така норма відсутня, отже, виконавці репресій або їх спадкоємці можуть претендувати на реабілітацію.

У зміненому Законі запроваджується категорія «потерпілих від репресій», якими визнаються чоловік або дружина репресованої особи; діти (зокрема усиновлені репресованої особи); інші особи які перебували на утриманні репресованого. До цієї ж категорії входять родичі «ворогів народу», які жили у спецпоселеннях: діти та дружини «ворогів народу». Проте на потерпілих від репресій не поширюються заходи соціальної допомоги, які передбачені для реабілітованих, що, на думку правозахисників, може оцінюватися як форма дискримінації. В окремих випадках за сприяння правозахисних організацій це питання вирішується на користь дітей колишніх «ворогів народу». Наприклад, у Харкові соціальну допомогу з міського бюджету отримують усі діти реабілітованих (близько 300 осіб) [7, с. 4].

Віднині значно розширено перелік форм політичних репресій, якими визнаються позбавлення життя, ув'язнення або обмеження волі, примусове психіатричне лікування, позбавлення громадянства, вислання, депортація, заслання, інтернування, примусова репатріація, обмеження у праві проживання окремих містах або місцевостях, примусове направлення особи до трудової армії, позбавлення житла, майна, призначення за вчинений злочин чи адміністративне правопорушення більш суворого покарання, яке є неспівмірним зі ступенем тяжкості злочину або правопорушення, захоплення заручників, інтернування, нагляд із боку репресивних органів, покарання за втечу з місця відбування покарання, якщо особа перебувала у місці відбування покарання внаслідок репресій, позбавлення або обмеження виборчих, трудових, інших громадянських прав. Розмір відшкодування заподіяних від репресій матеріальних збитків має бути визначений нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України.

В оновленому Законі передбачено реабілітацію осіб, репресованих із класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів. На нашу думку, перелік політичних мотивів репресій доцільно було б доповнити шляхом включення репресивних актів другої половини 1940-х рр. Зокрема в умовах після воєнного голодомору 1946–1947 рр. був прийнятий указ від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Строк покарання по ньому визначався від 7 до 25 років [8, с. 83]. Під його дію попали десятки тисяч зголоднілих людей, зокрема дітей. Жертви репресій доби пізнього сталінізму потребують перегляду обвинувачувальних вироків та реабілітацій.

Суттєво змінено процедуру реабілітації. Законом запроваджується створення двох типів комісій – Національної при Українському інституті національної пам'яті та регіональних комісій при обласних адміністраціях. Національна комісія складається з дев'яти членів, п'ятеро з яких делегуються УІНП, парламентським уповноваженим із прав людини, МВС, СБУ, Генеральною прокуратурою, а четверо представляють наукові установи, що здійснюють дослідження у сфері історії України ХХ ст., громадські

об'єднання, що провадять відповідну дослідницьку діяльність або діяльність із надання допомоги громадянам із питань реабілітації. Не передбачено районних комісій, як це визначалося Законом 1991 р. Ініціаторами процесу реабілітації можуть виступити як самі репресовані особи, так і спадкоємці, або будь-який із членів сім'ї, Уповноважений ВР з прав людини; Український інститут національної пам'яті; громадська організація. Такими організаціями, на нашу думку, може бути, Національна спілка краєзнавців України, Товариство «Меморіал» імені Василя Стуса, Харківська правозахисна група та інші. Першим етапом цього процесу є заява до регіональної комісії та надання документів, усних пояснень у справі. У зв'язку зі змінами адміністративно-територіального поділу в окремих випадках особам, що претендують на реабілітацію, доведеться подавати більше однієї заяви. Зокрема Сумська область була створена на початку 1939 р., а до того часу її територія входила до складу Чернігівської (північні райони) та Харківської областей. Отже, сьогодні невідомо, в якій саме архівній установі може знаходитися справа репресованого, наприклад, у Шостці Сумської області.

На попередньому розгляді документів регіональна комісія робить висновок із пропозиціями, які надсилаються до Національної комісії при УІНП. Національна комісія ухвалює остаточне рішення про реабілітацію. У разі нестачі документів, свідчень тощо усі сумніви тлумачаться на користь заявника. Процес реабілітації може бути ускладнений тим, що значна кількість справ репресованих знаходиться у країнах колишнього СРСР, зокрема у Російській Федерації, Казахстані, куди Національна комісія направлятиме запити. Установити наразі кількість тих, хто буде реабілітований, складно. На думку відповідального секретаря науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», одного з авторів оновленого Закону, Романа Подкура, приблизна кількість осіб, які підпадають під реабілітацію, може скласти від 10 до 100 тисяч [9].

Рожкова Л.І. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті аналізується українське законодавство у сфері реабілітації жертв політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму. Реабілітація – процес відновлення справедливості та історичної правди щодо осіб, які зазнали необґрунтованих репресій. Розрізняють реабілітацію правову і суспільно-політичну (публічну). Основну увагу приділено останнім змінам до законодавства у цій сфері. Досліджуються проблемні питання, що виникають у процесі реабілітації. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення процесу реабілітації.

Ключові слова: реабілітація, політичні репресії, законодавство, права репресованих, тоталітарний режим.

Рожкова Л.И. ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

В статье анализируется украинское законодательство в сфере реабилитации жертв политических репрессий коммунистического тоталитарного режима. Реабилитация – процесс восстановления справедливости и исторической правды по отношению к лицам, которые подверглись необоснованным репрессиям. Различают реабилитацию правовую и общественно-политическую (публичную). Исследуются проблемные вопросы, возникающие в процессе реабилитации. Сформулированы предложения по совершенствованию процесса реабилитации.

Ключевые слова: реабилитация, политические репрессии, законодательство, права репрессированных, тоталитарный режим

Висновок. Таким чином, оновлене законодавство у сфері реабілітації жертв політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр. охоплює більшість категорій репресованих, містить перелік форм репресій визначає порядок відновлення їх прав. Водночас, на нашу думку, потребують конкретизації процедури відновлення майнових та спадкових прав репресованих; уточнення мотивів та нормативних актів, за якими здійснювалися репресії; перегляд процедури реабілітації щодо колишніх співробітників репресивно-каральних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 р. № 962-ХІІ. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T096200.html (дата звернення 17.05.2018 р.).
2. Бажан О. Реабілітаційні процеси в Україні. Енциклопедія історії України у 10 т. Редкол.: В. Смолій (голова) та ін.: Інститут історії України НАН України. К., 2012. Т. 9. 944 с.
3. Реабілітовані історією. Чернігівська область. Книга перша. Упорядники: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко, О. Железна. Чернігів, 2008. С. 756–760.
4. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох книгах. Книга третя. Ч.І. Суми: Ред.-вид. група, 2015. 496 с.
5. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015, № 25, ст.190; № 26, ст. 218–219.
6. Урядовий кур'єр. 2018. 12 травня (№ 89). С. 10–12.
7. Захаров Є. «Это нужно не мертвым, это надо живым» Закону про реабілітацію жертв політичних репресій потрібні зміни. Дзеркало тижня. 2018. 28 квітня (№ 16). С. 4.
8. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ ст. Київ: Тетра, 2000. 534 с.
9. Український Інститут Національної Пам'яті. Реабілітація репресованих: чому і як це відбуватиметься. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/reabilitatsiya-represovanih-khому-i-yak-tse-vidbuvatimetsya> (дата звернення 17.05.2018 р.).

Rozhkova L.I. LEGISLATIVE REGULATION OF POLITICAL REPRESSION VICTIMS OF TOTALITARIAN REGIME

Rehabilitation is the process of restoring justice and historical truth to individuals who have been unreasonably repressed in the era of Soviet totalitarianism. There are legal and social-political or public rehabilitation. Social-political rehabilitation does not eliminate negative assessments of activity of one or another person. The final stage of rehabilitation can be considered only legal rehabilitation.

The Law “On Rehabilitation of Victims of Political Repression in Ukraine”, adopted on April 17, 1991, provided a legal rehabilitation process.

This normative legal document did not take into account certain categories of citizens who suffered from political repression, which made it impossible for the repressed and their relatives to exercise their legitimate rights. Until now, a significant part of the victims of the totalitarian regime was considered a criminal, requiring the restoration of historical justice of those who fought for Ukraine’s independence, and also repressed by extrajudicial authorities, deported, convicted for political, social, national, class, religious reasons.

On March 13, 2018, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law “On Amending Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Procedure of Victims Repression Rehabilitation of Communist Totalitarian Regime, 1917–1991”. This law restores the rights of people who have been convicted of extrajudicial secrecy, as well as convicted of acts that are not considered crimes in a civilized society, defines a new procedure for rehabilitation of political repression, victims restoration of their rights with the involvement of public representatives.

Key words: rehabilitation, political repression, legislation, rights of repressed people, totalitarian regime.